

پیمان (فصل نامه فرهنگی)، شماره ۱- بهار ۱۳۷۵

نسخه خطی نوشته شده بر روی کاغذ مجموعه‌ای است از آثار علمی و فلسفی و تاریخی متعلق به سال ۹۸۱. از نظر ابعاد، بزرگ‌ترین نسخه خطی جهان، گزیده خطابه‌ها، در اندازه‌های ۷۰/۵×۵۵/۳ سانتیمتر و به وزن ۲۷/۵ کیلوگرم، که در سال‌های ۱۲۰۰ تا ۱۲۰۲ م نوشته شده و کوچک‌ترین آنها، تقویم اعیاد مذهبی سال ۱۴۳۴ م به اندازه‌های ۴×۳ سانتیمتر و به وزن ۱۹ گرم، در این گنجینه نگهداری می‌شود. برخی از نسخه‌های خطی به مینیاتورهای نفیسی از هنرمندان گم‌نام قرن‌های دهم و یازدهم مزین است. در ماتناداران بیش از صدهزار سند گوناگون، از جمله فرمان‌های شاهان ایران و سلاطین عثمانی، محفوظ است. در سال‌های ۱۹۶۵ تا ۱۹۷۰، فهرست اجمالی نسخه‌های خطی این مخزن در دو جلد انتشار یافت. از سال ۱۹۵۹ تا کنون، بیش از صد عنوان کتاب از متون کهن آن به چاپ رسیده است. همچنین فرامین فارسی، حاوی تصویر فرمان‌های شاهان ایرانی به حکام ارمنستانی، در دو جلد، طی سال‌های ۱۹۵۷-۱۹۵۹ منتشر شده است. ماتناداران، علاوه بر شانزده هزار جلد نسخه

زمینه اصلی این فصل‌نامه شناساندن ادب و هنر ارمنی و مشترکات زبان‌های ارمنی و فارسی و فرهنگ‌های اهل این دو زبان است. جمعی از پژوهش‌گران ارمنی و محققان و نویسندگان فارسی زبان با این مجله هم‌کاری دارند. برنامه و مقاصد این نشریه فرهنگی در سر مقاله گزارش شده است. مندرجات آن اساساً مقاله‌هایی است که خلاصه بعضی از آنها ذیلاً ارائه می‌شود:

□ «ماتناداران مخزن دولتی نسخه‌های خطی ارمنستان»، ادوارد هاروتیونیان: در زبان ارمنی ماتناداران بر کتاب‌خانه عمومی و مخزن کتاب اطلاق می‌شود. سابقه مخزن دولتی نسخه‌های خطی ارمنستان به قرن پنجم یعنی زمانی برمی‌گردد که سروپ ماشوتوس القیای زبان ارمنی را در سال ۴۰۶ م ابداع کرد. شمار نسخه‌های خطی ارمنی موجود در کتاب‌خانه‌ها و موزه‌های جهان به حدود ۳۰'۰۰۰ می‌رسد که بیشترین آنها در مجموعه ماتناداران گرد آمده است. کهن‌ترین آثار مکتوب موجود در این مجموعه مربوط به قرن‌های ۵ و ۶ م است که بر روی پاره‌های پوست آمو نوشته شده است. کهن‌ترین

۱۵۰۶ م. در این مجموعه، یک نسخه خطی از همین دوره، حاوی اشعار امیرعلیشیر نوایی به زبان ازبکی کهن و رباعیات حافظ به زبان فارسی با مینیاتورهایی به سبک آسیای میانه تزیین شده است. ۶۰ نمونه از مینیاتورهای سبک اصفهانی نیز در مجموعه ماتناداران دیده می‌شود. همچنین دو نقاشی مینیاتور، که در آنها صحنه‌های داستان‌های شاهنامه مصور شده و آستر بدرقه نسخه خطی شماره ۱۰۳۶ را می‌سازد، و ۳۸ مینیاتور نسخه خطی متعلق به ۱۷۷۸ م خمسه نظامی را، که به سبک اصفهان ولی به شیوه‌ای متفاوت طراحی شده‌اند، و سه نمونه درخشان از مینیاتورهای «سیاه‌قلم» به سبک اصفهان متعلق به اوایل قرن هفدهم زینت‌بخش این مجموعه‌اند. مینیاتورهای دوره قاجاریه در ۱۵۰ نسخه خطی یکی از پرازش‌ترین مجموعه‌ها در نوع خود شمرده می‌شود. از این جمله است ۵۶ مینیاتور نسخه خطی شاهنامه فردوسی که در ۱۸۳۰ م کتابت شده و نمونه‌های بسیار جالب نسخه خطی یوسف و زلیخای جامی که در قرن ۱۹ م در بمبئی تصویر شده است. در گنجینه شرقی ماتناداران نسخه‌های خطی بسیاری نگهداری می‌شود که از قرن هشتم هجری به بعد کتابت شده، از جمله نسخه خطی گلستان سعدی (شماره ۵۸۲) به خط نستعلیق محمد مهدی شفیع شیرازی و نسخه خطی تحفة الفقهای انصاری به خط نستعلیق درشت استاد عباس و نسخه خطی شماره ۶۶۹، حاوی شیوه‌های متعدد خوش‌نویسی، که در ۱۸۴۹ م کتابت شده است.

□ «مسجد کبود ایروان»، واروژان آراکلیان

(این مقاله در بخش آثار تاریخی آمده است):

خطی، دارای تقریباً در همان حدود میکروفیلم نسخ خطی ارمنی محفوظ در کتابخانه‌ها و مجموعه‌های پراکنده در جهان است. هاروتیون هازاریان، از ارمنی‌تباران امریکا، در غنی ساختن گنجینه ماتناداران سهم به‌سزا داشته است.

□ «اسناد فارسی ماتناداران»، استپان

ملیک‌بخشیان (استاد دانشکده تاریخ دانشگاه دولتی ایروان)، ترجمه آن‌هاید هوسپیان: مجموعه اسناد فارسی ماتناداران شامل فرامین و احکام شاهان و امرای محلی و احکام پیشوایان دینی مسلمان؛ صورت جلسه‌های دیوانی مقامات حکومتی ایرانی عمدتاً در زمینه فروش و وقف و اجاره املاک و دارایی‌ها؛ و اسناد مربوط به دعاوی اشخاص است. قدیمی‌ترین سند متعلق است به سال ۱۴۴۹ م از سلطان جهان‌شاه قره‌قویونلو خطاب به پیشوای روحانی کلیسای داتسو و جدیدترین آنها تعلق دارد به سال ۱۸۴۸ م که به نام کراپت‌خان، بازرگ حکومتی جاده‌های مناطق اردبیل و خلخال، صادر شده است.

□ «مجموعه مینیاتورهای شرقی

ماتناداران»، رایا امیریگیان، ترجمه هرمیک آقاکیان: مینیاتورهای نسخه‌های موجود به سبک‌های بغدادی به قرن ۱۳ م تعلق دارند. قدیمی‌ترین آنها احتمالاً نسخه خطی همایون‌نامه (شماره ۵۶۱) است. آثار مربوط به دوران رشد و رونق هنر ایران و آسیای میانه در قرن‌های ۱۶ و ۱۷ در مجموعه بزرگی از نسخه‌های خطی عرضه شده است. در این مجموعه، از مینیاتوری از چهره بايقرا، از امرای تیموری، دیده می‌شود که به سبک مکتب هرات تصویر شده و دو مینیاتور دیگر در نسخه خطی منظومه خسرو و شیرین متعلق به سالی

مسجد کبود یا مسجد حسین علی‌خان ابروانی به احتمال زیاد در حدود سال ۱۱۷۹ هـ ساخته شده و به جهت به کار رفتن کاشی‌های مینایی آبی رنگ در ساختمان آن به مسجد کبود معروف شده است. مادام‌ژان دیولافوآ، مهندس و باستان‌شناس فرانسوی (۱۸۴۳-۱۹۲۰) در سفرنامه خود این مسجد را وصف کرده است. مسجد کبود در سال ۱۷۷۶ م، در محل مسجد دیوسلطان که در زلزله سال ۱۶۷۹ م ویران شده بود، بنا شده است. این مسجد نیز از گزیند زلزله‌ها و آفات حوادث مصون نمانده و بارها ویران و بازسازی شده است. طُرفه آن که، در کار ساختمان و عملیات بازسازی مسجد کبود، ارمنیان در کنار برادران مسلمان خود شرکت جستند.

خصوصیات معماری مسجد کبود در مقاله وصف و نقشه‌سطح و نمای شمالی آن ارائه شده که از وضعیت کامل آن تصویری به دست می‌دهد. سه محراب مرمرین مسجد در اصفهان ساخته شده سپس به ابروان حمل گردیده است. در اطراف صحن و شبستان‌های جنبی و نیز در چهار سوی محوطه، حجره‌های ایوان‌دار طلاب قرار دارد. برای ترمیم خرابی‌های مسجد، در ۱۶ بهمن ۱۳۷۰ (۱۵ فوریه ۱۹۹۲) قراردادی بین بنیاد جانبازان و مستضعفان جمهوری اسلامی ایران و شورای شهر ابروان بسته شده است.

□ «جستاری کوتاه در تاریخ ادبیات

ارمنی»، احمد نوری‌زاده (این مقاله در بخش ادبیات آمده است): بسیاری از محققان ارمنی برای شعر و ادبیات این ملت سابقه‌ای دوهزار ساله قایل‌اند، ولی از دوره‌های باستان آن تنها آثاری ناسچیز و پراکنده برجای مانده است. یکی از

قدیمی‌ترین نمونه‌های ادبی ارمنی، در حیطه ادبیات شفاهی و از زبان شرایندگان دوره‌گرد ناحیه انگورخیز گُقتان در تاریخ مُوسیس خورناتسی (موسی خورنی) برجا مانده و آن شعری است در وصف چگونگی به دنیا آمدن «واهاگن»، خدای اساطیری ارمنی و ایزد جنگ و تندر و آذرخش و پیروزی و دلیری و نیرومندی مطلق و کشتندهٔ ازدها که عدلی و رثرغنه (وَر هرام، بهرام) اساطیر ایران باستان است.

ادبیات مکتوب ارمنی، چندی پس از ابداع حروف الفبای خط ارمنی، در نیمهٔ اول قرن ۵ م، پاگرفت و در دو جریان ملی و ترجمه‌ای پرورش یافت. قرن ۵ م در تاریخ ملت ارمنی به قرن طلایی شهرت یافته است. زبان باستانی ارمنی (گرایار)، به دلالت اسناد و شواهد تاریخی، هفت قرن پیش از آن وجود داشته و مقارن ابداع خط ارمنی در قرن ۵ م پخته و صیقل دیده شده و تا دهه‌های ششم و هفتم قرن ۱۹ م، به عنوان زبان گفتاری و نوشتاری، به حیات خود ادامه داده است. بسیاری از متون تاریخی، علمی، فلسفی، مذهبی و ادبی و ترجمه‌ای ارمنی به همین زبان است. زبان گرایار، پس از جدالی دشوار و طولانی و مقاومت‌های جانانه، سرانجام، در اواخر قرن نوزدهم، جای خود را به زبان گفتاری و نوشتاری نو ارمنی (آشخار هابار) سپرد که زبان رسمی و ادبی معاصر ارمنی است.

شعر غنایی ارمنی (کناریز گوتیون) در قرن‌های میانی رونق گرفت. در قرن ۱۰ م، گریگور نارگاتسی (۹۴۵-۱۰۰۳) بر قله‌های رفیع شعر ارمنی قرار گرفت. در میان شاعران ارمنی، هیچ کس جهان را به زیبایی و شکوهی که او دیده ندیده

درخشید. اشعار این شاعر دل‌سوخته را به سه دسته می‌توان تقسیم کرد: عاشقانه، پندآمیز، و غریبانه در وصف حال غربت‌زدگان بی‌خانمان و آوارگان ارمنی. زبان او ساده و تصاویرش روشن و تابناک است.

پس از او، نقاش هوو ناتان، شاعر غزل‌سرا، از سویی دل به لذایذ دنیوی و عواطف سپرده و از دیگری با سلاح طنز به نبرد با فریب‌کاران و سالوسان برخاسته است. او نقاشی چیره‌دست و آوازخوانی خوش‌صوت هم بود. شعرهایش از حیات و عشق و لذت زندگی و تصاویر زیبایی طبیعت آکنده است. در عین حال، زندگی در غربت و گذران پرمشقت دهقانان ارمنی در اشعار او خوش بازتاب یافته است. او از نخستین سرایندگانی است که زبان زنده و معاصر ارمنی را به ساحت ادب کشانیده است.

شعر «عاشقی» عرصه‌ای از قلمرو فرهنگ مردمی ارمنی است و بخش نسبتاً وسیعی از ادبیات شفاهی و مکتوب ارمنی مختص آن است. «عاشقی»‌ها محبوب‌ترین نغمه‌پردازان نزد مردم‌اند و هنر آنان با قشرهای انبوه مردم نزدیکی و رابطه معنوی و عاطفی دیرینه و استوار دارد. «عاشقی»‌های ارمنی (در زبان ارمنی: عاشوق یا گوسان) طی قرن‌های متمادی با مردم زیسته و از آنان الهام گرفته‌اند. ترانه‌های عاشوق‌ها از قرن ۴ م در ارمنستان وجود داشته و در قرن‌های ۴ و ۵ ناحیه گگتتان انجمن‌گاه این خنیاگران بوده است.

شعر «عاشقی» ارمنی، پس از یک دوره رکود نسبی، در اواخر قرن ۱۶ م در ادبیات ارمنی پا گرفت، در قرن ۱۷ م رواج گسترده یافت و در قرن ۱۸ م، در پرتو نبوغ هنری صادیا دنووا، به اوج

و عظمت طبیعت و دوری واقعیت مناسبات اجتماعی را از آرمان انسانی مانند او احساس نکرده بود. اثر جاودانه این شاعر به نام وُفُو گویتان ماتیان، که به زبان فارسی ساده می‌توان آن را به «مصیبت‌نامه» یا سوگ‌نامه» برگرداند، از نمونه‌های درخشان شعر جهان است. این منظومه شامل نود و پنج سرود و در ادبیات قرون میانی ارمنی شاهکاری بی‌همتاست.

سراینده این اشعار، که محبوب ارمنیان است و به نام کوتاه نارگ شهرت دارد، از روحانیان زمان خود بوده و در سنت شعر غنایی مذهبی جایگاهی والا دارد.

در قرن ۱۲ م، هنگامی که حکومت ارمنی کیلیکیه در اوج اعتلای خود بود، برای شکوفایی فرهنگ ارمنی زمینه‌ای مساعد پدید آمد و کانون شعر و ادب ارمنی به کیلیکیه انتقال یافت. بنیان‌گذار مکتب شعری کیلیکیه نرسیس شنورهالی (حدود ۱۱۰۷-۱۱۷۳)، دومین شاعر برجسته قرون میانی ارمنی است که در وزن شعر ارمنی نوآوری‌هایی داشت.

تحولات اجتماعی و شورش‌های مردمی نیمه دوم قرن ۱۳ م و دهه اول قرن ۱۴ م در اشعار فریک بازتاب یافته است. محور اندیشه و شعر او رنج و درد مردم است که به زیر یوغ بیگانه جانشان به لب رسیده بود. در واقع، این شاعر را باید نخستین پوینده راه هنر جامعه‌گرا و انسان‌گرا در ادبیات ارمنی به شمار آورد.

در قرن ۱۶ م، شعر و ادب ارمنی گرایش ماهیتاً نوی یافت. در این قرن، شعر تغزلی به صورت نوع مسلط ادبی درآمد و پایه‌هایش استوار گشت. در این دوره کوچاک فاهاپت بر تارک ادبیات ارمنی

شکوفایی رسید. این شاعر به سه زبان ترکی و ارمنی شعر سروده و به همراهی ساز به آواز خوانده است. اشعار به جامانده از او، پس از دو قرن و نیم، هنوز تازه و شورانگیز و وجد آورند. مایه ترانه‌های او عشق به انسان و طبیعت و ندای یاری به افتادگان و تنگ‌دستان است.

از اواخر قرن ۱۸ م، ادبیات ارمنی به عرصه‌ای نوگام نهاد. آغاز ادبیات نوین ارمنی با رشد مناسبات سرمایه‌داری همراه بود. پرداختن به زندگی مردم و مسائل اجتماعی و مشکلاتی که انسان معاصر با آنها روبه روست در ادبیات نوین ارمنی منزلت تازه‌ای یافت و این ادبیات، سرانجام، در نیمه دوم قرن ۱۹ م شکل گرفت. **خاچاتور آبوویان**، که در ۱۸۰۵ متولد و در سال ۱۸۴۸ مفقودالاثر شد و زندگی ادبی نسبتاً کوتاهی داشت، بنیان‌گذار ادبیات نوین ارمنی است. وی زبان مردم را به مرتبه زبان رسمی ادبی رساند و پس از او دیگر شاعران و نویسندگان در راهی که او گشود پیش رفتند.

□ در این شماره پیمان، ذیل عنوان «نام‌داران فرهنگ ارمنی» و «چهره‌ها» چند تن از نویسندگان گذشته و معاصر معرفی شده‌اند، از جمله **آگاتانگوس** در مقاله‌ای به همین نام از آرام در قوئندیان، ترجمه هرمیک آفاکیان. آگاتانگوس، دبیر تیرداد دوم پادشاه ارمنستان، از نخستین مورخان ارمنی است که تاریخ او به زبان قدیم ارمنی (گروبار) در قرون میانی به زبان‌های متعدد، از جمله یونانی و عربی و لاتینی، ترجمه شده است. این کتاب، به عنوان مهم‌ترین منبع تاریخ ارمنیان در قرن ۳ و اوایل قرن ۴ م ارزش والایی دارد و از عناصر داستانی و شرح حال قدیسان نیز سرشار است. در

دوره‌ای که در این اثر از آن گفتگو شده، پادشاهی در دودمان اشکانی ارمنستان موروثی شده بود. در تاریخ آگاتانگوس، گرایش روحانیان ارمنی برای استقلال کلیسای ارمنی از یونانی و آشوری بیان و اقدامات **گریگور** برای انهدام بت‌کده‌ها و تبدیل آنها به کلیسا گزارش شده است. از این اثر نزدیک به سی نسخه خطی به جا مانده که بیش از بیست نسخه آن در ماتناداران ایروان نگهداری می‌شود. قدیمی‌ترین دستنویس موجود آن در قرن ۹ م تحریر شده است.

از چهره‌های معاصر، شخصیت‌های زیر معرفی شده‌اند:

دکتر **هاراطون داویدیان**، استاد روان‌پزشکی دانشگاه علوم پزشکی تهران و از بنیان‌بیمارستان روزبه و بخش آموزش بالینی بیماری‌های روانی، که مصاحبه‌ای با او نیز گزارش شده است.

□ مقاله‌ای با عنوان «سه معمار ایران»، به قلم بهروز پاکدامن، به وارطان هوانسیان (۱۲۷۵-۱۳۶۱) و **پیل آبکار** (۱۲۸۷-۱۳۴۹) و **گابریل گورگیان** اختصاص یافته است. هنرستان دختران (۱۳۱۴)، کاخ سعدآباد، عمارت اصلی بانک سپه (۱۳۳۰) از جمله آثار معماری هوانسیان؛ کلیسای ارمنه کاتولیک اثر معماری شاخص آبکار؛ و کاخ دادگستری و ساختمان وزارت امور خارجه از دستاوردهای گورگیان است.

□ شرح حال و آثار چهره ادبی معاصر، **والتر آرامیان** (۱۹۰۹-۱۹۹۴)، نیز با ترجمه سه داستان کوتاه از او (بنویس تانیا به ایروان بیاید، درخت فزائده، کنسرت تکرار ناپذیر) ۱۲ صفحه از مجله را اشغال کرده است. این نویسنده و مترجم ارمنی،

سمت معاون کاردار بریتانیا در جنوب ایران می‌زیسته، گرد آورده است. در پیش‌گفتار، زبان شعری بختیاری بررسی و آن‌گاه بیست و هفت اثر منظوم به زبان اصلی آورده شد. سپس ترجمه انگلیسی آنها به تفکیک نوع عرض گردیده است؛ وام واژه‌های ایرانی میانه غربی در زبان ارمنی، تألیف ماریا آیوازیان (ترزیان)، از انتشارات مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، که در آن به بررسی تأثیر زبان‌های ایرانی در زبان ارمنی پرداخته شده و لغات همانند در زبان‌های ایرانی و ارمنی گروه‌بندی شده است.

□ گزیده رویدادها پایان‌بخش این شماره از فصل‌نامه است و در آن دیدار جاثلیق آرام کشیشیان، پیشوای روحانی ارمنه؛ مراسم تأسیس رشته زبان و ادبیات ارمنی در دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران (۲۰ آبان ۱۳۷۴)؛ هفت اجرا از ارکستر فیلارمونیک ارمنستان در تهران در تالار وحدت و فرهنگ سرای بهمن (۱۸-۲۳ دی‌ماه ۱۳۷۴)؛ شرکت ایران‌شناسان ارمنستان در نخستین مجمع بین‌المللی استادان زبان و ادبیات فارسی (دی‌ماه ۱۳۷۴) گزارش شده است.

زبان مجله روان و پاکیزه است و بعضی از مقاله‌ها با تصاویر همراه است.

برای مدیر و شورای نویسندگان مجله مزید توفیق در شناساندن ادب و هنر و مشترکات زبان و فرهنگ ارمنی به فارسی‌زبانان راه، که منظور نظر و وجهه‌همت گرداندگان فصل‌نامه اعلام شده است، آرزومند و امیدواریم که مجله پیمان در شماره‌های آتی نیز، چون شماره اول، پُر و پیمان نشر یابد و فترتی در نشر آن روی ندهد.

ا. س.

که در سال‌های نخست دهه چهارم قرن حاضر کارِ نویسندگی را آغاز کرد، در سال‌های ظلمانی پاک‌سازی، به تبعیدگاه‌های سبیری فرستاده شد و تا پایان عمر استبداد سیاه در آنجا به سر برد. در داستان‌های کوتاه او، زندگی در تبعیدگاه‌ها و طبیعت خشن دشتها و جنگل‌های سبیری و زندگی مردم سخت‌کوش نواحی قطبی تصویر شده است.

□ چهار صفحه از فصل‌نامه وقف معرفی ایران نامه، ماه‌نامه پژوهشی، فرهنگی، علمی و اجتماعی، شده که از بهار سال ۱۹۹۳ (فروردین ۱۳۷۲) در ایروان چاپ و تاکنون پانزده شماره آن، به سردبیری پروفیسور گارنیک آساتوریان، استاد دانشگاه ایروان و رئیس بخش ایران‌شناسی آکادمی علوم جمهوری ارمنستان، منتشر شده است.

□ در بخش معرفی کتاب، آثار زیر بررسی شده است:

۱) نگاهی به ایران‌شناسی و ایران‌شناسان کشورهای مشترک‌المنافع و قفقاز که به نفقه انتشارات بین‌المللی الهدی و با همکاری مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی در زمستان ۱۳۷۲ منتشر شده است؛ ۲) شعر بختیاری (*Poetry of Baxtiaris*)، به زبان انگلیسی، کار مشترک فریدون وهمن و گارنیک آساتوریان، که ناشر آن آکادمی علوم و ادبیات دانمارک است و در اواخر سال ۱۹۹۵ (۱۳۷۴) در کپنهاگ به چاپ رسیده است. این کتاب حاوی بیست و هفت منظومه عاشقانه، اشعار مجلسی عروسی، اشعار تغزلی، لالایی، مرثیه و سوگ نامه است که از مجموعه لوریمر (D.L. LORIMER) انتخاب شده است. لوریمر مواد این مجموعه را حدود یک قرن پیش، زمانی که به